

ORTADOĞU VE BALKANLAR'DA ETNİK VE DİNSEL ÇATIŞMALAR (LÜBNAN VE BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ)

Ethnic and Religious Conflicts in Middleeast and Balkans (Case of Lebanon and Bosna-Herzegovina)

Fethi NAS*

Gazi Türkiyat, Güz 2018/23: 201-220

Öz: Osmanlı Devletinin, uzun yıllar boyunca yönetimi altında bulunan bölgelerde, görece bir istikrar ve barış ortamının yaşandığını iddia etmek mümkündür. Bu durum Osmanlı yöneticilerinin yönetimi altında bulunan bölgelerde millet sistemini hayata geçirmiş olmaları ile yakından ilişkilidir. Farklı dil, din ve etnik özelliklere sahip Osmanlı toplumunu bir arada tutmanın yolu dönemin koşulları gereği dinsel özelliklerle belirlenen cemaat yapılarının oluşturulması ile mümkün olmuştur. Ayrıca Osmanlı yöneticileri, Balkanlar ve Ortadoğu olarak bilinen yerlerdeki idari yapıları tesis ederken yerel toplumsal özellikleri göz önünde bulundurmuş ve buna uygun biçimde denge siyasetini izlemişlerdir. Ne varki, 19.yy'dan itibaren Avrupa'da ortaya çıkan düşünce akımları Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatlerin ilgisini çekmiş ve geleneksel hale gelmiş olan toplumsal dokuyu büyük ölçüde sarsmıştır. Özellikle ulusçuluk düşüncesinin ilk başlarda gayrimüslim cemaatler daha sonra Müslümanlar arasında yayılması sonucunda söz konusu bölgelerde etnik ve dinsel çatışmaların yoğunluğu artmıştır. Çalışmada, Osmanlı Devletinin yıkılmasından sonra Balkanlar (Bosna-Hersek) ve Ortadoğu'da (Lübnan) kurulan iki farklı devlette yaşanan etnik ve dinsel çatışmalar ele alınmıştır. Konu ile ilgili olarak hem literatür incelemesi yapılmış hem de saha çalışmaları esnasında gerçekleşen gözlemlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Balkanlar, Etnisite, Din

Abstract: It is possible to claim that the Ottoman rulers realized a relatively stable and peaceful stage in the regions governed for many years. This situation is closely related to the system of the Milla which had applied by the Ottoman rulers. The way of keeping the Ottoman society with different languages, religions, and ethnicities in harmony was possible by establishing communities based on religious characteristics according to the conditions of that time. Moreover, Ottoman administrators when establishing local administrative structures in regions known as the Balkans and the Middle East, took into account the local social characteristics and thus set a political balance. But the trends of thoughts that emerged in Europe in the 19.century have attracted the attention of the communities that constituted the Ottoman society and have shaken the traditional social structure in a wide range. Especially the idea of nationalism which increased the intensity of ethnic and religious conflicts in these regions first spread among the non-Muslim communities and later among the Muslims. The study handles the ethnic and religious conflicts in two different states founded in the Balkans (Bosnia-Herzegovina) and the Middle East (Lebanon) after the collapse of the Ottoman State. According to the purpose of the study both the literature review and the field study based observations are presented.

Keywords: Middle east, Balkans, Ethnicity, Religion

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Bartın/TÜRKİYE. E-mail: fethinas@yahoo.com, Gönderim Tarihi: 26.05.2018 / Kabul Tarihi: 11.08.2018

1. OSMANLI TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜZENİ

Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeni din, dil ve etnisite bakımından farklı özelliklere sahip gruplardan oluşan merkezi bir yönetim anlayışına sahipti. Siyasal yapı söz konusu olduğunda devlet idaresi, İslami hukuk kurallarına bağlı sultan ve sultanın işbaşına getirdiği kişiler tarafından icra ediliyordu. Toplumsal yapı ise yine İslam hukukundan kaynaklanan “Ümmet” esasına dayandırılmıştı. Yönetici grup etnik bakımdan birbirinden farklı kişilerden oluşuyordu. Devletin yönetim merkezi, Babîlî yani İstanbul’dur. Ülke ise İstanbul’dan atanan idareciler tarafından yönetilen eyaletlere ayrılmıştı. Devlet ve toplum arasındaki ilişkiler cemaat liderleri aracılığı ile sağlanıyordu. Her bir cemaatin bir lideri vardı ve lider, cemaat üyelerini sultanın karşısında temsil ediyordu. Devletin farklı bölgelerinde birbirinden farklı etnik ve dinsel gruplar vardı. Balkanlarda Hıristiyanlar, Anadolu’da Türkler, Kuzey Afrika ve Verimli Hilal bölgesinde Araplar çoğunluğu oluşturuyordu (Mansfield 2000: 24). Osmanlılar devletin yönetim merkezi konumundaki İstanbul’dan uzak, dağlık veya çöl arazi yapısına sahip olan bölgeleri idare etmek amacıyla buralarda yaşayan toprak sahibi bazı ailelere imtiyazlar veriyordu. Bu imtiyazlar bölgenin vergisini merkeze-İstanbul’a- göndermek, ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve orduların geçişi sırasında kullanılan yolları olası tehditlerden korumak karşılığında veriliyordu. Böylece Osmanlı Devleti yönetimi altına aldığı yerlerde ticari ve ekonomik faaliyetlerin canlılığını korumayı ve buralardan topladığı vergilerin merkeze akışını sağlamıştı. Örneğin Suriye çölü üzerinden Müslümanlar için kutsal kabul edilen Mekke ve Medine’ye giden hacıların hac yolculuğunu güvence altına almak amacıyla bazı kırsal aşiretleri resmi olarak tanımıştı. Osmanlı Devleti zaman zaman bu aşiretler arasında denge politikasını izleyerek, aralarında çıkan çatışmalar sonucunda, yerel çıkarlarını muhafaza etmeyi başarmıştır (Hourani 1997: 274). Aynı şekilde geniş topraklara sahip devletin sınırları içerisindeki yerler arasında iletişim ve haberleşme sorunlarından dolayı Osmanlı idari yapısı, bir kontrol sistemi ve denge mekanizmasını kurmak zorunda kalmıştı. Memur ve idarecilerin, merkezi otoriteden bağımsız olmalarının önü bu yöntemle kesilmişti (Shaw 1995: 50).

Merkeze görece daha yakın olan topraklarda ilk dönemde “Beylerbeyi”, ilerleyen zamanlarda “Paşa” olarak adlandırılan ve yine söz konusu coğrafyada dünyaya gelmiş olan yöneticileri iş başına getiriyordu. Özellikle gayrimüslimlerin yoğun biçimde yaşadığı yerlerde, devşirme sisteminin de uygulanması sonucunda Müslüman olan bazı devlet adamları yönetici olarak atanmıştı. Örneğin Balkanlar’da Bosna, Budin, Temeşvar gibi yerler, devşirilmek suretiyle Müslümanlaşan yöneticilerin işbaşına getirilmesi ile idare edilmiştir (Castellan 1995;124). Osmanlı Devleti’nin yönetim alanındaki bu politikası ise, Osmanlı’nın son döneminde ve sonrasında birbirinden bağımsız birçok yapının/devletin oluşmasının zeminini hazırlamıştır. Yerel düzeyde meydana gelen örgütlenmeler, Osmanlı Devleti’nden ayrılmalar başladığında, millet esasına dayanan siyasi yapının ilk temeli olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu topraklar esas olarak Rumeli olarak bilinen ve Balkanları da içine alan bir coğrafi alan üzerindedir. 16.yy'a kadar olan dönemde Osmanlı Devleti'ndeki nüfusun çoğunluğu Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup olan gayrimüslim gruplardan oluşuyordu. Genel olarak farklı dil ve etnik kökenlerden oluşmasına rağmen Ortodoks Hristiyanlara Rum dendiğinden, Rumların çoğunluğu oluşturduğu bölgeye de Rumeli denmiştir (Ortaylı 2006: 45). Bugün Avrupa'nın Doğu bölgesini betimlemede yaygın olarak kullanılan Balkan kelimesi ise, 19. yy'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihe kadar bölge Rumeli olarak bilinmiştir ve çoğu zaman Osmanlı Devleti'nin bir toprak parçası olarak betimlenmiştir (Mazower 2017: 25).

Tarih boyunca pek çok devlet bir savaş sonucunda kurulmuş ve aynı şekilde yıkılmıştır. Balkanlar'da Osmanlı hâkimiyetinin kapılarını aralayan olay ise bir savaş döneminde yaşanan bir depremdir. Osmanlılar bilindiği kadarı ile Balkan coğrafyasına 1354 yılında Orhan Bey'in oğlu Süleyman Bey'in komutasında Gelibolu üzerinden giriş yapmışlardır. 1 Mart 1354 yılında yaşanan şiddetli bir depremin Gelibolu'yu çevreleyen surları yıkması Süleyman Bey komutasındaki askeri birliğin, Biga'dan hareket ederek Gelibolu'ya girmesine ve zaman içinde buradan Balkanlar'a doğru ilerlemesine imkân vermiştir (Beldiceanu 1995: 29). Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hâkimiyetinin tedrici biçimde gerilemesine yol açan olay ise 1683'teki Viyana Kuşatmasıdır. Osmanlı askerinin uzun uğraşlar sonucunda Viyana'yı ele geçirmemiş olması, Balkanlardaki üstünlüğün Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun eline geçtiğinin en büyük göstergelerinden birisidir. Osmanlılar bu tarihten başlayarak Balkanlarda yavaş yavaş toprak kaybetmeye başlamıştır (Turan, 1998). Osmanlı Devleti, tarihi boyunca kontrolünü elinde bulundurmak amacıyla Balkanlarda çok sayıda savaşa girmiş ve mücadele etmiştir. Bir devlet haline gelmesi sürecinde askeri bir güç olarak tarih sahnesine çıktığı ve aynı biçimde gerilemeye ve yıkılmaya başladığı yer de yine Balkan toprakları olmuştur.

Balkanlar'daki Osmanlı hâkimiyeti Hristiyan dünyası için karanlık bir çağın başlangıcı olarak kabul edilir oysa Osmanlı yönetiminin Balkanlarda yaşayan halklar, özellikle köylüler açısından son derece faydalı olduğunu söylemek mümkündür. Roma İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Balkanlar siyasi istikrarsızlığın eksilmediği, prensler ve derebeyleri arasında iç çatışmaların yaşandığı bir bölge haline gelmiştir. Bu süreçte Hristiyan olmasına rağmen Katolik ve Ortodokslar arasındaki çatışmalar bölgede yaşayan halklar için son derece olumsuz koşulların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasıyla söz konusu grupların birbirleriyle olan çatışmalarından kaynaklanan ekonomik ve sosyal sorunlar ile baskılar ortadan kalkmıştır. Fethedilen bölgelerdeki Hristiyan feodal ve aristokratik yönetimlere Osmanlı Devleti'nin son vermiş olması, toprak sahipliğine dayanan bir soyluluğun oluşmasını engellemiştir. Merkezi Osmanlı yönetimi altında yaşamaya başlayan ve serf olmayan özgür Balkan köylüleri diğer bölgelerde yaşayan (Prusya,

Macar ve Rus serflerin) köylülerin hiçbir zaman elde edemediği zenginlik ve refaha sahip olmuşlardır (Dymarski 2011).

Bugün Ortadoğu olarak bilinen bölge, genel olarak Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra kurulan tamamı Arap devletlerinden oluşan siyasi ve coğrafi bölge olarak bilinir. Bu bölgenin sınırları kuzey Afrika'da Tunus, Cezayir, Libya ve Mısır ile Asya'nın batısında yer alan Irak, Suriye, Ürdün ve Lübnan gibi devletleri içine alır. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu'daki hâkimiyeti ise, 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra Hilafet'i İstanbul'a getirmesiyle başlar ve 20. yüzyıla kadar devam eder. Türklerin hâkimiyeti Arap dünyasında Abbasiler zamanında başlamış olsa da merkezi Mısır olan Memluk devletine son verilmesi ve Hilafetin İstanbul'a getirilmesiyle İslam dünyasının tek hâkimi Osmanlı Devleti olmuştur. Yavuz Sultan Selim İslam dünyası açısından sembolik bir anlam ve değer taşıyan hilafeti elde etmekle tüm İslam dünyasının koruyucusu ve tek söz sahibi olmuştur (Pappe 2011: 19). Bundan sonra Mısır'da toplanan vergiler İstanbul'a gönderilmiş, Cuma hutbeleri Osmanlı sultanı adına okunmuş buna karşılık bir Osmanlı geleneği olarak elde edilen toprakların yönetimi yerel yöneticilere bırakılmıştır. Mısır bir Osmanlı toprağı haline gelmiştir fakat Mısır yönetimi uzun bir süre Memluk kökenli yerel idarecilere bırakılmıştır. Yerel düzeyde Mısır'ı ve çevresini tanıyanların işbaşında bırakılması, Osmanlı hâkimiyetinin kabul edilmesini kolaylaştırmıştır. Ayrıca bölgenin karakteristik özellikleri arasında yer alan aşiret yapısını bilen ve karar mekanizmalarından bu özelliği göz önünde bulunduran bir idari yapının yönetimde bulunması pek çok sorunun ortaya çıkmasını önlemiştir.

Balkanlar'la mukayese edildiğinde Ortadoğu bölgesi Osmanlıların egemenliğinin daha kolay sağlandığı görülür. Özellikle Ortadoğu'da çoğunluğun Müslüman Araplardan oluşması yine Müslüman olan Osmanlı yönetiminin kolayca benimsenmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Çeşitli dönemlerde Osmanlı yerel ve merkezi idarecilerine karşı isyanlar yaşanmıştır fakat bu isyanların ortaya çıkış sebepleri devletin hâkimiyetine yönelik olmaktan çok yerel ekonomik çıkarlar çerçevesinde biçimlenmiştir. İsyân hareketleri de Osmanlıların bölgede uyguladığı denge politikası doğrultusunda ya kısa bir süre içerisinde çözüme kavuşturulmuş veya küçük ölçekli askeri müdahaleler aracılığı ile kolayca bastırılmıştır. Kısaca söylemek gerekirse, farklı zamanlarda Osmanlı hâkimiyeti altına giren Mısır ve Kuzey Afrika bölgeleri ile bugün Suriye, Irak, Ürdün ve Arabistan gibi toprakların yönetimi verilen imtiyazlarla kontrol altında tutulmuştur. Ayrıca Osmanlıların hâkimiyeti ve himayesinden ötürü uzun yıllar bu bölgeler gerek iç çatışmalardan gerek dış tehditlerden uzak bir barış ortamına kavuşmuştur. Halifeliğin İstanbul'a taşınmasıyla Osmanlı yöneticileri "*Hâdimü'l-Haremeyn*" (Mekke ve Medine'nin hizmetkârı) statüsüne sahip olmuşlardır. Yanı sıra, bu şehirlerin etrafında yaşayan nüfuzlu aile ve kabilelere idari ve ekonomik anlamda çeşitli özerklikler vermişlerdir. Böylece Ortadoğu bölgesi, iç idarelerinde serbest ve bazen de yerli ailelerin idaresine bırakılmak suretiyle yönetilmiştir (Tuğ 1969: 250).

2. OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM BİÇİMİ

Osmanlı Devleti'nin kurucuları, gerek Balkanlar'da gerek Ortadoğu'da azınlık grubu oluşturan Türk kökenli unsurlardan oluştuğu için, etnik-millî temellere dayalı bir egemenliği mümkün olduğu ölçüde gizil tutmaya çalışmışlardır. Ayrıca Osmanlılar, farklı dönemlerde hüküm süren devletlerle karşılaştırıldığında, siyasal anlamda diğer etnik gruplara ve dinsel cemaatlere daha adil davranmışlardır. Aksi takdirde çoğunluğu oluşturan diğer etnik gruplar karşısında yönetimin çekirdeğini oluşturan Türk gruplar yalnızlaşacak ve egemenlikleri sürekli bir tehdit altında kalacaktı. Gayrimüslim cemaatler "cizye" adı verilen vergiyi vermek koşuluyla, Osmanlı tebaası sayılmışlardır. Her ne kadar farklı bir statüye sahip olsalar da gayrimüslim cemaat üyeleri, din veya kimlik değiştirme politikası ile karşı karşıya gelmemişlerdir. Bu yönüyle Osmanlı yönetimi, uzun bir süre gayrimüslimler tarafından onaylanmış ve kabul edilmiştir (Karateke 2005: 33). Osmanlı yöneticilerinin gayrimüslimlerin dinsel ve sosyal özgürlüklerini koruma altına aldığına dair kanıtlara ise hem Osmanlı hem de gayrimüslim kuruluşların arşivlerinden ulaşılması mümkündür (Ercan 2001). Osmanlı yönetimi cemaatlerin farklı etnik yapıları sahip grupların, dinsel varlıklar olarak yaşamalarını garanti altına almıştır. Özerklik ve hatta kültürel otonomiler din ile özdeşleşmiştir. Bu gruplar -ister Müslüman ister gayrimüslim olsun- güvenliklerini tehdit eden unsurlar olmadığı sürece Osmanlı Devleti'ne sadakat göstermişlerdir. Ticaret burjuvazisi ve toprak sahipleri uzun yıllar boyunca devleti kontrol edip sınırlayacak bir güç haline gelmeye teşebbüs dahi etmemişler çünkü can güvenliği, mülkiyet hakları ve ticari faaliyetleri devletin güvencesi ve koruması altındaydı.

Osmanlı Devletinde yönetenler ve yönetilenler şeklinde iki temel sınıfsal ayrım vardı. Yönetici sınıf sultanın dinsel ve idari yetkiler verdiği askeri ve sivil devlet görevlilerinden, saray erkânından ve ulemeden oluşturulmuştu. Diğer yanda Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşmuş yönetilen sınıf vardı ve vergi ödemek dışında, devlet yönetimine hiçbir müdahalesi bulunmamıştı (Özbudun 2010: 190). Toplumsal alanda bireyler Müslüman veya gayrimüslim olarak tanımlanırdı. Yönetilenler sınıfına mensup olanlara uyruk anlamına gelen "reaya" denmiştir. Vergisini veren herkes reaya olarak kabul edilmiş ve Osmanlı sultanının himayesi altına girmiştir (Ahmad 2000: 16). Dinsel ve mezhepsel ayrımlar oldukça belirgindi fakat sosyal yaşam söz konusu olduğunda farklı cemaatlere mensup bireyler birbirleriyle ilişkiler kurar ve hatta içiçe yaşayabilirdi. 19. yy'de Bulgaristan'daki gündelik yaşamın ele alındığı eserlerde, Bulgarlar ile Türklerin yan yana mahallelerde yaşadığı, iyi geçindiği, çocukların birlikte oyunlar oynadığı, büyüklerin ahbaplık kurduğu, Türk kadın ve çocukların Bulgarca bildiği, Bulgarların da dertlerini anlatacak kadar Türkçe bildiğine yer verilmektedir (Mazower 2017: 12). Genel olarak gayrimüslimlere yönelik çeşitli yasaklar ve kısıtlamalar vardır. Örneğin gayrimüslimlerin ata binmesi ve silah taşınması yasaktı. Gündelik yaşantılarında hangi dine mensup olduklarını belirten elbiseler giymek zorundaydılar. Din ve ibadet yerleri

ve evleri Müslümanlarınkinden daha gösterişli ve yüksek inşa edilemezdi. Bazı yerlerde kilise çanlarının çalınması yasaktı veya izinlere tabiydi (Veinstein 1995: 365). Buna rağmen Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimlere yönelik din değiştirici ve asimile edici politikalar uygulanmamıştır. Dinsel yaşam, ekonomik faaliyetler, hukuk ve eğitim alanında cemaatlere geniş özerkliklerin verildiğini söylemek mümkündür. Roma İmparatorluğundan sonra Osmanlı Devleti, dinsel farklılıklara toleransın uygulandığı ve dinsel özgürlüklerin hukuk yoluyla koruma altına alındığı bir devlet olmuştur (Ortaylı 205: 175).

Osmanlı Devleti'nin resmi adı, "Devlet-i Aliye" veya "Devleti Aliye-i Osmaniye" idi. Dil Balkan, Kafkas, Türkler ve diğer etnik gruplardan oluşan Osmanlı yönetici elitinin konuştuğu karma bir yapıya sahipti. "Osmanlıca", Türkçenin temel dil kuralları ve söz dizimi esaslarına dayanmakla birlikte, içinde çok sayıda Arapça ve Farsça kelime barındırıyordu. Öyle ki devletin adı olan "Devlet-i Aliye-i Osmaniye" tamlaması Farsça kurala göre bir araya gelmiş üç Arapça kelimedenden oluşuyordu (Rustow 2007: 365). Devletin hâkimiyeti altında ise; Türkler, Araplar, Ermeniler, Rumlar, Kürtler, Sırlar, Hırvatlar ve başka birçok etnik kökene mensup gruplar yaşamını sürdürüyordu. Elit gruplar farklı etnik kökenlere mensup devletin idari ve askeri yapısında üst düzeylere ulaşmış olan kişilerdi ve statülerinin yükselmesiyle ters orantılı olarak etnik aidiyetleri işlevlerini yitiriyordu. Özellikle devşirme sisteminin etkili olduğu yıllarda bu durum, bürokrat ve elit oluşumunda etnik öğelerin gizil veya önemsiz hale gelmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bundan dolayı Osmanlı bürokrasisi içerisinde etnik grupların ne derece temsil edildiğini veya görev aldığını belirlemek imkânsızdır. Çünkü Osmanlı siyasal yaşamında etnik kökenin bir önemi olmamış, resmi kayıtlar ise memurların etnik kökeni konusunda herhangi bir bilgi içermeyecek şekilde düzenlenmiştir (Kayalı 1998: 22). Osmanlı yöneticileri her ne kadar merkezi bir sistem anlayışından hareketle ülke topraklarını yönetse de yöneticilerin iş başına getirilmesinde yerel unsurları ve dinamikleri göz önünde bulundurmışlardır. Özellikle devşirme sistemi aracılığı ile yetiştirilen başarılı yöneticiler, doğdukları eyaletlere yönetici olarak atanmışlardır. Hatta Balkanlarda yaşayan belirli gayrimüslim ailelerden adeta düzenli biçimde devşirme yöntemiyle yetiştirilmek üzere küçük yaşta çocuklar alınmıştır. Sokollu Mehmet Paşa ve onun ailesi bu konudaki en iyi örneklerdendir. Kanuni zamanında sadrazam olan Sokollu Mehmet Paşa, Sırp Ortodoks kilisesinin başına Hıristiyan bir din adamı olan kardeşi Makarije Sokolovic'i getirmiştir (Gerlach 2006: 555). Öyleki Sırp Kilisesi 30 yıla yakın bir süre Sokollu Mehmet Paşanın ailesine mensup kişilerce yönetilmiştir. Sokollu Mehmet Paşa ve ailesine benzer biçimde devşirme usulü ile Osmanlı bürokratik yapısına dâhil edilen Balkan kökenli devşirmeler aracılığı ile Balkanlarda yaşayan halkların Osmanlı Devleti'ne bağlılığı pekiştirilmiştir.

3. MİLLİYETÇİLİK DÜŞÜNCESİNİN OSMANLI SİYASAL VE SOSYAL YAPISINA ETKİLERİ

17. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nin siyasal ve toplumsal yapısı diğer bölgelerde yaşayan halklar ve özellikle Avrupa ülkeleri için oldukça ilgi çekici olmuştur. Osmanlıların siyasal ve toplumsal örgütlenmesi konusunda yüzlerce kitap ve hatta broşürler basılmış, Osmanlı idaresi pek çok siyaset bilimci ve düşünür için ilham kaynağı bir model olmuştur. Bununla ilişkili olarak uzun yıllar boyunca Avrupalılar Osmanlılara korku kadar hayranlık duymuştur. Avrupalı yöneticiler "Büyük Senyör" olarak adlandırdıkları Osmanlı padişahını dünyanın en güçlü hükümdarı olarak görmüşlerdir. Rönesans döneminde Osmanlı padişahlarının Büyük İskender ve Roma imparatorluklarının varisi olduğuna dair inanış hâkimdir (Mazower 2017: 34). 19. yüzyılın başından itibaren bu kez Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki halklar ve yöneticiler başka halklar tarafından yaratılan bir dünyanın etkisi altına girmiş ve ona yönelmişlerdir (İnalçık 2010: 37). Bu dünya Batı dünyası yani Avrupa'dır. 18. yüzyıldan itibaren Avrupalıların ekonomik, siyasal ve askeri gücü artmaya başlamıştır. Birçok malın, düşüncenin ve gücün mülkiyeti Avrupalıların kontrolü altına girmiştir ve bu özellik Avrupalıları diğer toplumlar karşısında üstün hale getirmiştir. Osmanlı Devleti son zamanlarında maruz kaldığı dışsal ve içsel etkilerden ötürü topyekûn olarak cemaatlerin ekonomik, sosyal ve dinsel çıkarlarını korumak konusunda sorunlarla karşı karşıya gelince, söz konusu cemaatler başka devletlerin nüfuzu altına girmiş ve Osmanlı'dan ayrılma yönünde eğilimlere yönelmişlerdir. İlk ayrılmalar ve bağımsızlıklar Balkan ülkelerinin Hıristiyan toplumları arasında görülmüş ve buradan diğer bölgelere (Ortadoğu'ya) doğru yayılmıştır.

Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık hareketlerinin Balkanlarda başlamış olmasının temelinde pek çok faktör etkili olmuştur. Bu faktörler arasında tarihsel olaylar kadar din kaynaklı etkenlerin de etkisi önemlidir. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Fener Rum Patrikhanesi'nin görevde bulunan patriğini görevden alarak yerine Vatikan Katolik Kilisesine karşı muhalefeti ile bilinen Gennadius'u atamıştır (Castellan 1995: 120). Böylece Ortodoks Hıristiyanların desteğini kazanarak Katoliklerle Osmanlı Devleti'ne karşı birlik oluşturmalarını engellemek istenmiştir. Zaman içinde Osmanlı yöneticileri Fener Rum Patrikhanesinin nüfuzunu azaltmaya yönelik olarak Ortodoks mezhebine mensup yeni kiliselerin kurulmasına ön ayak olmuş ve kurulan kiliselere bağlı cemaatleri resmi olarak tanımıştır. Bunlar arasında Sırp ve Bulgar kiliseleri yer almaktadır. Resmi olarak tanınan cemaatlere ise dinsel, ekonomik, hukuksal ve çeşitli sosyal imtiyaz ve yetkiler verildiği bilinmektedir. Kiliseler ve cemaatler kendilerine tanınan bu yetkiler sayesinde geniş özgürlüklere ve haklara sahip olmuş, varlıklarını, güçlerini ve üyeleri üzerindeki nüfuzlarını sürdürebilmişlerdir. Bundan dolayı Fransız Devrimi'nin etkisiyle Balkanlarda milliyetçi düşüncelerin yayılmaya başlaması ve Osmanlı Devleti'nden ayrılma taleplerinin gündeme gelmesinde söz konusu kilise ve cemaatler etkin bir rol oynamışlardır. Osmanlılar tarafından kurulan Ortodoks kiliseleri ve

bunlara mensup Hıristiyan din adamları Balkanlarda etnik-millî kimliklerin yaratılmasını desteklemiş ve bağımsızlık yanlısı hareketleri örgütlemişlerdir (Sancaktar 2001). Böylece modern düşüncenin milliyetçilik, bağımsız devlet, dilde birlik gibi ürünleri cemaatler arasındaki dinsel ayrımları belirginleştirerek bu ayrımlara yeni siyasal işlevler ve anlamlar ile sınıfsal-ekonomik çıkarlar katmaya başlamıştır.

19. yüzyıldan itibaren Tanzimat, İslahat gibi çeşitli isimler altında yapılmak istenilen reformlarla hükümetin faaliyet alanını genişletecek ve hayatın bütün alanlarını kapsayacak düzenlemeler yapılmış, haberleşme ağları kurulmuş, merkezi bürokrasi yerine, maaşlı memur ve idareciler sınıfı oluşturulmuş ve merkezden uzak yerlere ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla demiryolları döşenmiştir. Ne var ki bu gelişmeler halk ve elitler düzeyinde hoşnutsuzluklara yol açmıştır. Vergiyi merkezi idareye gönderen iltizam sahipleri bundan böyle maaşlı memurlar haline dönüştürüldüğünden, gelirleri azalmıştır. Demiryollarının döşendiği yerlerde ise, geçimini taşımacılıkla (at, deve vs) sağlayan kabile ve tüccarlar işlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir.

Devletin yöneticileri ülke genelinde ıslahatlar yapmak yönünde çaba sarfederken devletin harcamaları hızla artmıştır. Artan harcamaları karşılayabilmek amacıyla ilk başlarda daha fazla vergi toplama yoluna gidilmiştir. Zamanla vergi toplamada yaşanan sıkıntıların artması ile birlikte devlet, Batılı bankalardan borç almak zorunda kalmıştır. Borçların ödenmesi sürecinde yaşanan sıkıntılar zaten kötü günler yaşayan Osmanlı Devleti'ni ağır yükler altına sokmuştur (Ahmad 2002: 25). Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti'nin yöneticileri modernleşme sürecinde büyük hayal kırıklıkları yaşa(t)mışlardır. Modernleşmenin maliyeti yabancı bankalara borçlanmaya sebep olmuş ve bu durum Avrupa bankalarının ve yabancı sermayelerin Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu arttırmıştır. Kısaca, Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı dış baskılar ile içerden filizlenmeye başlayan yerel düzeydeki taleplere cevap vermek amacıyla hayata geçirilmek istenilen Batılı tarzdaki yenilik hareketleri, devleti oluşturan farklı gruplar arasındaki sınırların belirginleşmesine yol açmıştır.

4. BOSNA-HERSEK'TE DİNSEL VE ETNİK SINIRLAR VE YOL AÇTIĞI SORUNLAR

Balkanların genelinde olduğu gibi Bosna-Hersek'te ulusal kimlikler ve yerel aidiyetler büyük ölçüde bölgenin maruz kaldığı dışsal kaynaklı güçlerin mücadelesi, savaşlar, isyanlar ve göçler sonucunda oluşmuştur. Çok etnili ve çok kültürlü bir yapıya sahip bölgede birbirinden farklı tarihsel ve sosyal gerçeklikleri savunan grupların bulunması uzun süreli bir istikrarın ve barış ortamının oluşmasını engellemiştir.

Yugoslavya'nın dağılmasından sonra aynı dili (Slav dillerini) konuşmasına rağmen farklı dinsel inançlara mensup Katolik Hırvatlar, Ortodoks Sırlar ve

Müslüman Boşnaklar arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Çatışmanın Avrupa kıtasının sınırları içerisinde ve 20. yüzyılın sonlarında yaşanmış olması son derece şaşırtıcı olmuştur. Çünkü Avrupa'da sanayileşme, modernleşme ve bireyselleşme düşüncelerine paralel biçimde etnik gruplar arasındaki farklılıkların azalacağı ve yerini başka türden sosyal gerçekliklere bırakacağı ileri sürülmüştür. Oysa gerçek yaşamda etnik gruplar arasında geçmişten beri devam edegelen sorunlar I. Dünya Savaşından, sosyalist Yugoslav yönetiminin çöktüğü döneme kadar gizli biçimde varlığını sürdürmüştür. Yugoslavya'nın dağılması ve bünyesinde bulunan farklı grupların geçmişte yaşanan başarılarla nostaljik bir özlem duyması ve bölge toprakları üzerinde hak iddia etmesi trajik olarak nitelenen çatışmalara neden olmuştur. Çatışmaların kaynağı ve aynı zamanda hedefi olarak görülen unsurlar ise dinsel ve kültürel nitelikler taşıyan farklılıklar olmuştur.

1993 yılında, Bosna-Hersek'te gruplar arasında savaş ve çatışmaların yaşandığı bir dönemde "Medeniyetler Çatışması" adlı çalışmasını ele alan Huntington, bu çatışmayı dinle özdeşleşen ve kültürel fay hatlarının belirlediği bir çatışma olduğunu ileri sürmüştür (Huntington 1993). Oysa Bosna-Hersek'te yaşananlar sadece Hıristiyanların Müslümanlarla olan bir çatışmasından ibaret değildi. Katolik Hırvatlar ve Ortodoks Sırlar da kendi aralarında bir çatışma yaşamışlardır. Fakat bu her iki grup için en büyük tehdit Müslüman Boşnaklardı. Boşnakların Hıristiyan Hırvat ve Sırlar için tehdit olarak algılanmasının temelinde ise sosyalist Yugoslavya'nın çöküş sürecinde yaşanan ekonomik buhranların etkisi oldukça belirgindir. Osmanlı yönetimi zamanında Müslüman nüfus büyük ölçüde tarıma elverişli alanlarda ve şehirlerde yoğunlaşmış buna karşılık Sırp nüfus kırsal ve dağlık alanlarda yaşamayı tercih etmiştir. Şehirde yaşamının bir sonucu olarak Müslümanlar daha eğitilmiş ve ekonomik uğraşlar bakımından daha etkin gruplar olmuşlardır. Bu durum ise zamanla farklı gruplar arasında ekonomik anlamda bir uçurumun yaşanmasına yol açmıştır. Dönemin siyasetçileri ve ideologları iktidarı ele geçirmek ve kitlelerin desteğini almak amacıyla gruplar arasındaki sosyo-ekonomik dengesizliğin gerisinde yatan etmenleri, geçmişte yaşandığına inanılan mağduriyetlere ve gerçekleşmemiş milli hedeflere atfederek milliyetçi politikaları kendi siyasi programlarına dâhil etmişlerdir (Rusinow 2010: 115). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan federatif Yugoslavya ülkenin 6 federal cumhuriyetten oluştuğunu kabul etmiştir (Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Karadağ, Makedonya ve Bosna-Hersek). Bu 6 cumhuriyet tarihsel olarak oluşmuş sınırlara göre belirlenmiştir fakat bu sınırlar içerisinde homojen bir demografik ve etnik yapının olduğunu söylemek imkânsızdır. Özellikle Bosna-Hersek farklı gruplar açısından en heterojen demografik yapıya sahip bir coğrafyadır. Ülkede yaşayanların %42'i Müslüman, %31'i Sırp, %18'i Hırvat ve geri kalan %10 civarındaki diğerleri ise diğer gruplardan oluşmaktadır (Anderson 2015: 6). Bu dağılımın ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin etkisi belirgindir. Çünkü İslamiyet Balkanlara Osmanlı fetihleri sonucunda gelebilmiştir. Yanı sıra Osmanlı

merkezi yönetimi sadece Müslümanlardan oluştuğundan buralarda görev yapan memur, asker ve tüccarların Müslüman olması zorunluluğunu doğurmuştur.

Osmanlı Devleti'nin bu bölgesindeki demografik yapı söz konusu olduğunda literatürde iki farklı yaklaşıma rastlanmaktadır. Birincisi, Müslümanların Osmanlı fetihlerinden sonra Anadolu'dan getirilerek Balkan bölgelerine yerleştirildiği veya çeşitli suçlardan ötürü verilen cezaların bir sonucu olarak Balkanlara sürgün edildiği tezini savunur. Ayrıca savaşmak suretiyle ele geçirilen şehirlerin, çoğu zaman yağmalara ve tahribata maruz kaldığı bilinen bir gerçektir. Bundan dolayı Osmanlılar bir savaş sonucunda fethettikleri şehirleri tekrar imar etmek ve ticari yaşamı canlı tutmak amacıyla Hristiyan, Müslüman ve Yahudileri şehirlere yerleştirmişlerdir. Balkanlarda yaşayanlar arasında Hristiyanlar çoğunluğu oluşturmuştur fakat Hristiyanlar genellikle köy ve kırsal alanlarda yaşadığından şehir nüfusunun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşmuştur (Mazower 2017: 69). İkinci yaklaşım ise, Balkanlarda Müslümanların nüfus artışının sebebini, din değiştirmelere bağlamaktadır. Osmanlı Devletinde Müslüman olmak, beraberinde vergi muafiyeti, bürokratik sistemde yükselmeyi ve sosyal yaşamda ayrıcalıklı bir konuma ulaşma gibi avantajları beraberinde getiren bir seçimdir (Lopasic 1981). Bundan dolayı Osmanlı siyasal ve sosyal hiyerarşisinde avantajlı bir konum elde etmek isteyen Hristiyan veya pagan birey ve aileler İslamiyet'i benimsemiştir. Pek çok kilise kayıtlarında topluca İslamiyet'e geçen köy ve grupların olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Hristiyan din adamları toplu biçimde Müslüman olanlara tepki göstermiş ve bunu tehlikeli bir durum olarak nitelendirmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlıların, fetihlerden sonra bölgeye Anadolu'dan yaptığı sürgünlerle Balkanların demografik yapısını büyük ölçüde etkilemediği iddia edilmektedir. Genel kabul gören yaklaşım, Balkan şehir ve köylerinde İslamiyet'in yayılmasının daha çok din değiştirmeler, yani İslam'a geçiş ile ilişkilendirilmektedir (Handzic 1994: 20).

Devlet adını, ülkeyi sulayan Bosna nehrinden almaktadır ve bazılarının göre bu isim İliyence kökenlidir. Günümüzde Bosna Hersek nüfusunun % 45 civarı Müslümandır. Geri kalan nüfusun % 30'a yakını Hırvat ve % 15'e yakını da Sırlardan oluşmaktadır (Akarslan 1993: 6). Her ne kadar dinsel köken itibarıyla üç farklı grup olmasına rağmen Balkanlar'ın genelinde ve özellikle Bosna Hersek'te yaşayanların tamamı Slav halkları olarak bilinir. Her üç dine mensup grup aynı zamanda Slav dilinin farklı lehçelerini konuşur. Bosna Hersek, çok önemli bir geçiş noktasına sahiptir. Avrupa içlerinden Balkanlara ve Ortadoğu'ya geçmek için oldukça stratejik bir öneme sahiptir. Bu yönüyle büyük devletlerin egemenlik kurma mücadelesine giriştiği alanlardan birisi olmuştur. Bu özelliğinden ötürü Bosna-Hersek tarih boyunca birçok imparatorluk veya devletler arasında el değiştirmiştir. Roma İmparatorluğu'ndan sonraki dönemde ülke, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasındaki rekabete sahne olmuştur. Osmanlı Devleti 1451 yılından başlayarak 1465 yılına kadar süren bir mücadele sonucunda Bosna Hersek'in idaresini Macar ve Sırlardan devralmıştır. Osmanlı yöneticileri devletin hâkim olduğu

coğrafyalarda Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak millet sistemini etkin biçimde uygulamışlardır. Balkanların genelinde olduğu gibi burada yaşayan Ortodokslara ve Katoliklere dinsel alanda geniş otonomiler tanınmıştır (Kaya 2003: 27). 15. yy İslamiyet'in bölgeye yerleşmeye başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Genel olarak İslamiyet'e geçenlerin bugün Bosna Hersek Müslümanları olarak bilinen ve Kiliseye bağlı olmayan pagan inancına mensup Bogomillerden oluştuğu iddia edilmektedir. Oysa yapılan araştırmalar sonucunda bu iddianın gerçekdışı olduğu ve İslamiyet'in Bosna-Hersek'te yaşayan Slavların, soylulardan başlayarak, geniş halk kitleleri arasında hızla yayıldığını gösteren bulgulara ulaşılmıştır (Rusinow 2010: 129).

Bosna Hersek 19. yy'a kadar Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında kalmıştır. Bu döneme kadar Balkanlardaki diğer Osmanlı eyaletleri arasında Bosna Hersek, en özerk, gelişmiş adem-i merkezî biçimde yönetilen bir yer olmuştur (Pinson 1994: 55). Bosna Hersek'te 300 yıla yakın bir süre hem Müslümanlar hem gayrimüslim Katolik ve Ortodokslar din ve cemaat özelliklerini koruyarak siyasal anlamda Osmanlı yönetimine bağlılık göstermişlerdir. Fakat 19. yy'da Osmanlı Devleti'nin tarihsel bir takım koşullardan ötürü gerilemeye başlaması, uzun yıllar süren savaşları finanse etmek amacıyla halka ilave vergiler konması ve özellikle Avrupa'da etnik bilince dayalı milliyetçilik düşüncelerinin yayılmaya başlaması ile Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmalar baş göstermiştir. Yanı sıra dönemin güçlü devletlerinin Osmanlı Devleti'ne uyguladığı baskılar sonucunda Bosna-Hersek bölgesi varılan anlaşmalar sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yönetimine verilmiştir. I. Dünya Savaşı'na kadar Sırp, Hırvat ve Müslümanlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun zayıflamasını fırsat bilerek farklı dinsel ve etnik gruplara eşit hakların verilmesi esasına dayalı olarak 1918 yılında bağımsızlık ilan etmişlerdir. II. Dünya Savaşı'na kadar Yugoslavya Krallığı olarak bilinen bölge savaş sonrasında sınırları değiştiğinden, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti olarak varlığını sürdürmüştür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Tito, sosyalist bir ideolojiden hareketle Yugoslavya'yı oluşturan farklı yapıları sahip grupları tek bir çatı altında tutmaya çalışmıştır. Fakat 1980 yılında hayatını kaybetmesinden sonra ülkedeki dengeler bozulmaya başlamıştır. Bir yandan Yugoslavya'nın siyasal ve ideolojik müttefiki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılması ve bunun bir sonucu olarak Sosyalizm düşüncesinin kurumsal anlamda yıkıldığına dair düşüncelerin yaygınlaşması; diğer yandan farklı etnik ve dinsel gruplar arasındaki siyasal ve ekonomik rekabetin milliyetçi bir söyleme dönüşmesi, farklı gruplar arasında çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. 1992 yılına kadar varlığını sürdüren Yugoslavya Federasyonu'nun dağılması ile 6 yeni devlet tarih sahnesine çıkmıştır. Federasyondan ilk ayrılan devletler Hırvatistan ve Slovenya olmuştur. Bu iki devleti resmi anlamda ilk tanıyan devlet Almanya'dır. 1992'de Bosna-Hersek'te yapılan referandumda bağımsızlık yönünde bir eğilim ortaya çıkınca Bosna-Hersek parlamentosu bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu arada ülkede yaşayan Sırp

referandumu boykot etmiş ve Sırbistan'a bağlanmayı savunmuşlardır. Parlamentonun bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Bosna-Hersek sınırları içinde yaşayan Sırlar, Sırbistan'ın da desteğiyle Müslüman Boşnaklara savaş ilan etmişlerdir (Anderson 2015). Askeri teçhizat bakımından daha donanımlı olan Sırp birlikleri kısa bir süre içinde Bosna-Hersek'in büyük bir bölümünün kontrolünü ele geçirmişlerdir.

Esas itibariyle Bosna-Hersek toplumu diğer toplumlardan farklı bir tarihsel gerçekliğe dayalıdır. Bu gerçeklik Osmanlı mirasının bir yansımasıdır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetini Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na devretmesiyle ilişkili olarak ülkelerin sınırları millet sistemine göre belirlenmiştir. Kısaca bu sınırlar çizilirken büyük ölçüde dinsel ve mezhepsel farklılıklar göz önünde bulundurulmuştur. 1992'de çatışmaların başlamasından önce Bosna-Hersek'te Müslüman Demokratik Hareket Partisi (SDA), Sırp Demokratik Partisi (SDS) ve Hırvat Demokratik Birliği (HDZ) adı altında üç farklı siyasal parti hareketi ortaya çıkmıştır. Bu partiler esas olarak geçmişte şekillenen din ve mezhep farklılıklar çerçevesinde kurulmuştur. Bundan dolayı ülke genelinde gruplar arasındaki sınırların belirginleşmesinde etkin bir rol oynamışlardır. Her parti farklı bir vizyondan hareketle taraftar toplamış ve ülke ile ilgili siyasi çözümler önermiştir. Ülkede çoğunluğu oluşturan Müslüman Boşnaklar, ülke yönetiminde daha etkin olmaları gerektiğine vurgu yapmışlardır. Bosnalı Sırlar buna karşı çıkarak Büyük Sırbistan Devleti'nin kurulması için çalışacaklarını ilan etmişlerdir. Hırvatlar ise yaşadıkları bölgelerin Hırvatistan'a bağlanmasını istemişlerdir (Dalar 2008). Böylece farklı siyasal yaklaşımlar ve ideolojik ayrışmalar Bosna-Hersek'te Slav kökenli olmasına ve aynı dili konuşmasına rağmen Müslüman, Sırp ve Hırvatlar arasında etnik ve dinsel temelli bir iç savaşa dönüşmüştür.

Kısa bir süre sonra iç savaş şeklinde patlak veren çatışma, farklı ülkelerin de sınır güvenliği, siyasal ve ekonomik çıkarları doğrultusunda uluslararası bir güç mücadelesine dönüşmüştür. Bu mücadele esnasında büyük çoğunluğu Müslümanlar olmak üzere çok sayıda insan acımasız bir biçimde katledilmiştir. Savaş ve çatışmalar uluslararası toplumun baskısı sonucunda Birleşmiş Milletler'in araya girmesiyle 1995 yılında son bulmuştur. Savaş uluslararası literatürde etnik temizlik ve soykırım savaşı olarak kabul edilmiştir (özellikle Müslüman kadın ve çocukların bilinçli olarak öldürüldüğü belgelerle kanıtlanmıştır). 3 yıl süren çatışmalarda 200.000 civarında insan hayatını kaybetmiştir. Bosna-Hersek'te yaşayan Müslümanların yarısına yakını başka ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. Savaş sırasında Sırp askerlerinin kitlesel ve sistematik bir etnik temizlik aracı olarak Boşnak kadınlara tecavüz ettiği bilinmektedir. Tecavüz suçu sadece bireysel-münferit bir olay değil, kitlesel anlamda gerçekleşen ve kalıcı bedensel, ruhsal ve sosyal zarar verecek bir suç niteliğindedir (Dalar 2008).

5. LÜBNAN İÇ SAVAŞI VE TARİHSEL ARKA PLANI

1516 yılında Yavuz Sultan Selim, Mısır'da bulunan Memluk Devletinin varlığına son verince Lübnan, Osmanlı yönetimi altına girmiştir. Lübnan bölgesinin yönetimi Şam Eyaleti olarak bilinen bugünkü Suriye, Ürdün ve Filistin topraklarının bulunduğu bölge ile birleştirilmiştir. Osmanlı Devleti açısından bu bölgenin en önemli özelliği verimli tarım arazilerine ve Mekke-Medine'ye gitmek isteyen Müslüman kervanların zorunlu bir güzergâhı olmasıdır (Malaspina 2009: 33). Osmanlı idaresi altındaki Lübnan halkının çoğu Hristiyan Marunîler ile Dürziler'den oluşmuştur. Bu iki grup, Lübnan bölgesinde kontrolü ellerinde bulundurmak için birbirleri ile sürekli mücadele etmişlerdir. Çoğunluğu oluşturan bu iki grup arasında dönemsel olarak yaşanan çatışmalardan ötürü Osmanlı Devleti bölgede istikrarı sağlamak amacıyla Lübnan toprakları üzerinde ikili bir yönetim mekanizmasını uygulamıştır. "Çifte Kaymakamlık" olarak bilinen bu sisteme göre Lübnan'ın kuzey ve güneyinde olmak üzere iki kaymakamlık/yönetim merkezi kurulmuştur. Grupların sahip olduğu çoğunluğa bağlı olarak Lübnan'ın kuzeyi Marunîlere, güneyi ise Dürzilere verilmiştir (Picard 1998).

Etnik ve dinsel çeşitlilikten kaynaklanan çatışmalarla birlikte vergi politikaları ve toprak düzenlemelerinin yol açtığı sosyal ve ekonomik sorunlar, iki kaymakamlık arasında anlaşmazlıkların ve savaşların devam etmesine yol açmıştır. İki taraf arasındaki çatışmalarda düzenli askeri birlikler kuran Dürziler, sayıca daha kalabalık olan Hristiyan Marunîlere karşı üstün konuma gelmiş ve Lübnan topraklarının kuzeyini kontrol altına almıştır (1860). Kısa bir süre içinde Lübnan çevresinde yaşayan pek çok farklı etnik ve dinsel grup güçlerini birleştirerek Hristiyanlara karşı bir savaşa girişmiştir. Öteden beri Batılı ülkeler ile çıkar ilişkisi tesis etmiş olan Hristiyan grupların doğrudan varlığını tehdit eden bu sorun, sadece kendilerini değil aynı zamanda Osmanlı toprakları üzerinde ekonomik çıkarları ve yatırımları olan pek çok devleti endişeye sevk etmiş, bundan dolayı bu olay uluslararası bir sorun haline gelmiştir (Salibi 1968: 190). Bunun üzerine Fransa, Lübnan Hristiyanlarını Dürzi gruplara karşı yenik düşmekten kurtarmak amacıyla Lübnan'a asker çıkarmıştır. Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya gibi Batılı devletlerin Osmanlı yönetimi üzerinde baskı uygulamasıyla, Lübnan'da Çifte Kaymakamlık sistemi kaldırılmış, yerine "Mutasarrıflık" adı verilen yeni bir yönetim tesis edilmiştir (1861). Buna göre Lübnan Mutasarrıflığı, Lübnanlı olmayan Hristiyan bir Osmanlı tebaası tarafından yönetilecektir. Siyasi ve toplumsal yapılanma din, mezhep ve cemaat esasına dayandırılmış ve bu yapı ilerde Lübnan'ın devlet ve toplum modelinin temelini oluşturmuştur (Llewellyn 2010: 40). Avrupalı devletlerin baskısı sonucunda hayata geçirilen bu uygulama, Lübnan'da Hristiyanların üstünlüğünü garanti altına almış ve Osmanlı yönetimi tarafından da onaylanmıştır. Bundan böyle Lübnan, Avrupa güçlerinin özellikle Fransa'nın koruması altında imtiyazlı bir vilayet haline gelmiştir (Commins 1993: 23). Osmanlıların ülke genelinde uygulamak istediği idari ve mali alanlardaki en radikal değişimlerden biri, Fransız İhtilali'nin de etkisiyle Lübnan'da

hayata geçirilen bu uygulamadır. Lübnan'da mutasarrıflık şeklinde hayata geçirilen bu vilayet sistemi (1861 Cebel Lübnan Nizamnamesi) o dönemde Fransa'da uygulanmakta olan bir yönetim modelinden örnek alınmıştır. İlerleyen zamanlarda Lübnan'da ortaya çıkan sorunlardan ötürü etnik ve dinsel farklılıkları ön plana çıkaran vilayet sistemi, Batılı ülkelerin baskısıyla, Ortadoğu ve Balkan bölgelerinde uygulanmıştır (Duman 2013).

Osmanlı idaresi altındaki Beyrut, bir Akdeniz liman kenti olmasına bağlı olarak, kısa bir süre içinde dünya ticaretine eklenmiştir. Burada ulaşım, iletişim ve istihdam olanakları birçok Osmanlı bölgesine göre daha hızlı gelişmiştir. Özellikle yabancı okulların faaliyetleri sonucunda Beyrut, misyonerlik faaliyetlerinin ve milliyetçilik düşüncesinin temelini atıldığı ilk yerlerden birisi olmuştur. Bu düşünceler özellikle Arap kökenli Hıristiyanlar arasında daha fazla yayılmış, zamanla batılı tarzda eğitim alan Müslümanlar tarafından da desteklenmiştir (Llewellyn 2010: 130). Beyrut öteden beri kültür, eğitim, siyaset ve ekonomik düşünceler bakımından Osmanlı Devleti'nin en etkin şehirlerden birisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Müslüman ve gayrimüslimler Avrupalı devletlerin elde etmiş olduğu üstünlüklerin büyümesine kapılarak, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü olumsuz durumlardan kurtarılması yönünde alternatif düşünceler ileri sürmeye başlamışlardır. Bu düşünceleri ileri sürenlerin başında Avrupa'da eğitim gören seçkinler veya Avrupalı devletler tarafından açılan yabancı eğitim kurumlarında eğitim almış olanlar gelir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasal sistemine karşı en radikal düşüncelerin savunucuları, Şam ve Beyrut'ta yaşayan seçkinler tarafından dile getirilmiştir. Çünkü Şam ve Beyrut yabancı ve misyoner okulların aktif olarak faaliyet gösterdiği yerler olmuştur. Bu okullarda Arap diline, Arap edebiyatına ve geçmişte Arapların elde ettiği başarılarla vurgu yapılmak suretiyle bir Arap milliyetçiliği fikri tesis edilmek istenmiştir. Arap milliyetçiliği fikri ilk olarak Hıristiyan Araplar tarafından savunulmuştur. Özellikle Lübnan'da yaşayan Hıristiyan Maruniler, misyoner okullarının da etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde laiklik, Arap milliyetçiliği, liberalizm gibi modern değerlerin uygulanması gerektiğini savunmuşlardır (Halidi ve Ferruh 1968: 100). Böylece Arap milliyetçilik düşüncesinin ilk savunucuları çoğunlukla Lübnanlı Hıristiyan Araplar olmuştur. Bunların önde gelenleri ise Butros al-Bustani ve İbrahim el-Yazıcı'dır. Lübnanlı Maruniler 1875'li yıllarda Beyrut'ta gizli bir şekilde örgütlenerek Osmanlı Devleti aleyhine çeşitli propagandalar yürütmüşlerdir. Bu propagandaların özünde Suriye ve Lübnanlıların Arap milliyetçiliğine dayalı bağımsız bir devlet olmak yolunda birleşmeleri ve Osmanlı Devleti'nden ayrılmaları vardır. Ayrıca 1880 yılında "Arap Milletinin Beyannamesi" başlıklı bir beyanname yayınlayarak Müslüman ve gayrimüslimleri Osmanlı yönetimine karşı isyan etmeye çağırılmışlardır (Kurşun 1992: 30). Bu çağrı Müslüman Araplar arasında azınlık bir grup dışında ilgi görmemiştir. Çünkü milliyetçilik düşüncesinin yol açabileceği sorunları önceden fark eden II. Abdülhamit, Arap elitleri arasında ayrılıkçı ve milliyetçi düşüncelerin gelişimini önlemek amacıyla devletin üst

kademelerine Arap kökenlilere görev vermiş, Arap vilayetlerinde devlet memuriyetlerine Arap kökenli memurları getirmiştir (Karpas 2006: 438). Böylece Arap elitlerinin ve Arap kamuoyunun devleti sahiplenme ve koruma refleksi geliştirmelerinin önünü açmıştır. Yerel düzeyde bazı Arap ailelerine -geçmişte de olduğu gibi- merkezi yönetimi desteklemek üzere yeni imtiyazlar ve ayrıcalıklar vermiştir.

Batılı ve modern siyasal ve toplumsal düşüncelerin oluşumu büyük ölçüde Avrupalı devletlerin Lübnan'a etki etmeye başladığı dönemlerde yoğunlaşmıştır. Lübnanlı Hristiyanlar, Avrupalı devletler ile yakın bir temas kurarak kısa bir süre zarfında ticari ve ekonomik bakımdan etkin bir güç haline geldiler ve Lübnan söz konusu olduğunda Müslümanlara nazaran daha etkin bir güç elde etmeye çalıştılar. Bir diğer yandan, Osmanlı Devleti'nin yöneticileri Batı karşısında yaşanan yenilgileri bertaraf etmek amacıyla hayatın çeşitli alanlarında İslahatlar yapmaya yöneltiler. Avrupalı devletlerin baskısı ile Osmanlı yöneticileri Tanzimat ve İslahat Fermanlarını ilan etmek zorunda kalmışlardır. Bu fermanlar Osmanlı Devletinde İslami kurallara uygun biçimde işleyen hukuk sisteminin pek çok bakımdan terk edilmesi ve Hristiyanlara yeni hak ve ayrıcalıkların verilmesi anlamına geliyordu. Zamanla bu durum Müslümanlar arasında da hoşnutsuzlukların yaşanmasına ve devleti oluşturan en büyük gruplar olan Müslüman Araplar ile Türklerin arasının açılmasına neden olmuştur. Devletin hayata geçirdiği reformlar sonucunda ticari, askeri ve sosyal kurumların denetimini elinde bulunduran eşrafın konumu, gitgide zorlaşmış ve Müslümanlar arasında İslahatlara karşı tavırların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti tasfiye edilince savaşın galip tarafları olan İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşmasına göre Doğu Akdeniz Fransızlara verilmiştir. Fransa, Lübnan'da ilk olarak manda sistemini kurup ülke yönetimini Fransız bir yüksek komisere vermiştir. Daha sonra 1926 yılında Fransızlar, Lübnan anayasasını oluşturarak siyasal yetkileri sayısal büyüklüklerine göre dinsel cemaatler arasında bölüştürmüştür. Buna göre devlet başkanı Hristiyan Marunî, Başbakan Sünni Müslüman ve meclis başkanı Şii Müslüman olmak zorundadır. Dışişleri bakanlığı ve ordu başkanlığı da Hristiyan kökenli birisine verilmiştir. Meclisteki milletvekili dağılımı ise 6/5 temsil oranında Hristiyanların lehine oluşacak biçimde yapılandırılmıştır (Kliot 1987). Bu siyasi oluşumun temellerini ortaya atan Fransa, aynı zamanda Marunîlerin de her koşulda korumasını üstlenmiştir. Fransa, Marunîlerin siyasal örgütlenme ve ekonomik avantajlar elde etmesinde etkin bir rol oynamıştır. Buna karşılık Müslüman cemaatler ülke yönetimi söz konusu olduğunda alınan kararlarda pasif bir konumda kalmaya mahkûm edildiğinden dezavantajlı bir grup haline gelmiştir. Bundan dolayı ülke yönetiminde Fransız ve Hristiyan Marunî etkisi daha fazla olmuştur. Lübnan Hristiyanları Fransa'nın da desteğiyle Tanzimat'tan itibaren Arap milliyetçiliğinin ve siyasal birliğinin savunucusu oldular. Bu doğrultuda Arap dili ve edebiyatı yüceltilmiş, geçmişte Arapların insanlık tarihi boyunca kültür ve medeniyetlere yaptıkları katkılar

üzerinde çalışılmıştır. Bu tür çalışmaların esas amacı Müslüman ve Hristiyan ayrımı olmaksızın bir Arap milliyetçiliği fikrinin canlı tutulmasıdır. Böylece Fransa ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Hristiyan Marunilerin bölgedeki nüfuzu devam edecek ve Fransa'nın bölgedeki çıkarları koruma altına alınmış olacaktır.

Bu durum İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür. Savaş esnasında bağımsızlık taraftarı Arap kökenli Lübnanlı Müslüman ve Hristiyan gruplar, ilk ve son defa birlikte siyasal bir karar alarak Fransa'dan Lübnan'ın bağımsızlığını (1943) kazanmışlardır. Fakat bağımsızlığın ilan edilmesinden 32 sene sonra sayıca az olmasına rağmen ülkede ekonomiden siyasete pek çok alanda daha fazla ayrıcalığa sahip olan Hristiyanlar ile çoğunluğu oluşturmasına rağmen ülke yönetiminde sınırlı bir söz hakkına sahip olan Müslümanlar arasında iç savaş patlak vermiştir. Savaşın en belirgin sebebi ülke içerisindeki siyasal ve ekonomik ayrıcalıkları düzenleyen güç ilişkileridir. Yanı sıra Batılı devletler arasında Ortadoğu bölgesini kontrol etmeye yönelik güç mücadeleleri ülkedeki Hristiyan ve Müslümanlar arasında gerilimlere ve çatışmalara neden olmuştur. İç savaş döneminde öteden beri Fransa, Hristiyanların hamisi olma statüsünü sürdürmüştür. İngiltere ise bu mücadelede Müslüman gruplara siyasal ve askeri bakımdan destek vermiştir. Dolayısıyla ülke İngiltere ve Fransa arasında cereyan eden nüfuz mücadelesinin etkisinde kalmıştır. Bu özellik gündelik yaşama dahi etki etmiştir. Lübnan'da Hristiyanlar arasında yaygın olarak Fransızca konuşulmaktadır. Hristiyanların çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde faaliyet gösteren eğitim kurumlarında Fransızca yabancı dil olarak öğretilmektedir. Buna karşılık Müslümanlar arasında İngilizce daha yaygındır.

1975 yılında bir kilisenin açılışı esnasında, kimliği belirsiz kişiler kiliseye silahlı saldırıda bulunmuş ve bu saldırı sonucunda kilisede bulunan 4 Hristiyan hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Filistinli mültecileri taşıyan bir yolcu otobüsü, Hristiyan Falanjistler tarafından silahla taranmış ve içindeki bütün yolcular öldürülmüştür. Bu iki olay, Lübnan İç Savaşı'nın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu tarihten sonra Lübnan'da yaşayan Arap kökenli Hristiyan ve Müslüman cemaatler arasında sokak çatışmaları başlamış, İsrail'in Lübnan'ın güneyine saldırılar düzenlemesi ve bu saldırıların ülkedeki Hristiyanlar tarafından desteklenmesi ile ülkede iç savaşın şiddeti yoğunlaşmıştır (Llewellyn 2010: 57). Osmanlı Devleti'ne karşı muhalif bir düşünce olarak ortaya çıkan Arap milliyetçiliği fikri, aynı dili konuşan fakat farklı dinlere mensup cemaatler arasında siyasal bir birlik oluşturma konusunda başarısızlığa düşmüştür. 1989 yılında taraflar arasında imzalanan Taif Anlaşmasına kadar, hem din ve mezhep savaşları hem de ideolojik farklılıklardan kaynaklanan savaşlar yaşanmıştır. İç Savaş sonucunda 150 bine yakın insan hayatını kaybetmiş, 150 bine yakın insan yaralanmış ve gruplar arasında karşılıklı adam kaçırmalar sonucunda 15 bin civarında insan kaybolmuştur. Lübnanlı hem Hristiyan hem de Müslümanlar savaşın olumsuz etkilerinden kurtulmak amacıyla bugün dünyanın pek çok ülkesine dağılmış bulunmaktadır. Kesin olmayan verilere göre yurt dışına göç eden Lübnanlıların sayısı 1 milyonun üzerindedir. Savaşın tahmini maliyeti ise 160 milyar

ABD doları civarındadır (Harvie and Salman 2007). Bugün dahi Lübnan, eğreti siyasal, ekonomik ve sosyal dengelerin hüküm sürdüğü bir ülkedir. Savaştan ötürü ülke genelinde alt yapı sistemleri tahrip olmuştur. Eğitim, sağlık ve istihdam bakımından ciddi sorunlar varlığını sürdürmektedir. Fransız manda yönetiminden bu yana ülke genelinde resmi nüfus sayımı yapılmamakta, bununla ilişkili olarak siyasal yönetim alanlarında güçlü hükümetler kurulamamaktadır. Güvenlik ve istikrarı sağlayacak kurumsal yapıların (ordu ve polis güçleri) faaliyet alanları son derece kısıtlıdır. Birey ve aileler ancak patronaj (Clientalist) ilişkileri çerçevesinde sosyal ve ekonomik alanlarda çeşitli hizmetlere ulaşabilmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Gerek Balkanlarda gerek Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı sonucunda kurulan devletler, merkezi güçlü bir politik yapıyı tesis etmekte başarısızlığa düşmüşlerdir. Özellikle milliyetçilik düşüncesinden yola çıkarak kendi kaderlerini tayin etme hakkını elde edeceğine inanan söz konusu bölgelerin halkları ve yöneticileri, Osmanlı döneminde yaşanan görece barışçı dönemin aksine yıllarca süren çatışma ve savaflara tutulmuşlardır (Goldschmidt 2002: 193). Özellikle dönemin güçlü devletleri arasındaki ekonomik rekabetin şekillendirdiği çıkar çatışmaları ve Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar devletin daha da zayıflamasına ve "Osmanlı Barışı"nın ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Oysa Osmanlılar din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin himaye ve askerlik hizmetinden muaf olmaya karşılık cizye ödeyen gayrimüslimleri ve öşür vergisini veren Müslümanları tek bir çatı altında toplamayı başarmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sonucunda emperyal güçlerden bağımsızlığını kazanan ve Osmanlı Devletinden ayrılan her iki bölgedeki devletlerde yaşanan siyasal ve sosyal sorunlar, Osmanlı Devleti gibi merkezi ve güçlü bir yapıya olan gereksinimin ne denli işlevsel ve faydalı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Etnik ve dinsel özellikler itibarıyla ortak kökenlere sahip olmasına rağmen Balkanlar'da Slavlar (Katolik Hırvatlar, Ortodoks Sırp ve Müslüman Boşnaklar) ve Ortadoğu'da Araplar (Hıristiyan Maruniler, Sünni ve Şii Müslümanlar), dinsel ve mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan üstünlük mücadelelerine girişmişlerdir. Tarihsel olarak pek çok medeniyetin ve devletin gelip geçtiği Balkanlar ve Ortadoğu coğrafyasında etnik ve dinsel temelli çatışmaların önlenmesi ancak daha geniş bir otoritenin tesis edilmesiyle mümkün görünmektedir. Fakat söz konusu otoritenin Osmanlı mirasından da faydalanarak, rasyonel ve doğal hukuk kuralları çerçevesinde yapılandırılması ve din, mezhep ve etnik ayrımları göz önünde bulundurması gerekmektedir. Aksi takdirde her iki bölge etnik ve dinsel temelli çatışmaların sürekli körüklendiği ve yaşandığı coğrafyalar olarak makûs kaderini yaşamaya devam edecektir.

Milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle her iki bölgede yaşayan farklı dinsel ve etnik özelliklere sahip topluluklar, Osmanlı merkezi yönetimine karşı ayaklanmaların başını çekmiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan mücadeleler sonucunda ilk önce

Balkanlar'da bağımsız devletler kurulmuştur. Büyük umutlarla Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri mücadeleler sonucunda bağımsızlıklarını kazanan Balkan devletleri, yapısal bakımdan pek çok sorunla karşı karşıya geldiler. Yeni kurulan Balkan Devletleri, ekonomik sorunlarını çözmek amacıyla uluslararası kuruluşlardan borç alıp bankacılık faaliyetlerini düzenlemeye yöneldiler. 20. yüzyılın başında Balkanlarda temel geçim kaynağı tarımdır. Köylülere toprak vermek suretiyle küçük çiftliklerin açılması desteklenmiştir fakat kısa bir süre sonra bu politika yüksek maliyetlerden ötürü başarısızlığa uğramıştır. Tarım elverişli geniş araziler bölündükçe çiftçiler pazar ürünlerine yönelmiş, Pazar ürünlerine yöneldikçe de piyasaya bağımlılık artmıştır. Bunun sonucunda üretimde istenilen seviyeye ulaşamayan hükümetler ve çiftçiler borçlara mahkûm hale gelmiştir. Zamanla ekonomik sorunlar siyasal ve sosyal hoşnutsuzlukları körüklemeye başlamıştır. 20. yüzyılın başında Balkan devletlerinin tamamına yakınında askeri veya sivil darbeler yaşanmıştır. Kısaca söylemek gerekirse ekonomik krizler ve uluslararası sorunlar, Balkanlarda demokratik yönetimlerin ve Batılı ekonomik kalkınma ve istikrar modellerinin tesis edilmesini engellemiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti'nin tasfiye edilmesi ile Ortadoğu'da birçok yeni devlet tarih sahnesine çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin idaresi altındaki topraklar ilk başlarda Fransa ve İngiltere, daha sonra Rusya'nın rekabet alanı haline gelmeye başlamıştır. Dönemin en güçlü devletleri olan bu ülkelerin dikkatleri büyük ölçüde Doğu Akdeniz ve Karadeniz üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yüzden söz konusu coğrafya süper güçlerin çatışma alanına sahne olmuş ve genel olarak Doğu Sorunu şeklinde isimlendirilmiştir (Parvizi 2007: 19). Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız birer devlet haline gelen birçok devlette etnik ve dinsel çatışmaların önü alınamamıştır ve bu çatışmalar dünya tarihinde iç savaş bakımından en kötü örnekler olarak literatürdeki yerlerini almıştır.

Osmanlı Devleti farklı dil, din ve etnik grupları görece başarılı bir şekilde bir arada tutabilmiştir. Osmanlı döneminde başlayan çatışmaların dinamikleri büyük ölçüde dışsal kaynaklıdır. Bu dışsallık Batılı kapitalist girişimciliğin öncülüğünü üstlendiği bir takım hedeflerden ibarettir. Kapitalizm ve özellikle burjuvazi, dünya genelindeki egemenliğini yaygınlaştırmak ve meşrulaştırmak amacıyla esasen ideallerle dolu fakat tuzaklarla örülmüş bir Batılılaşmayı/modernleşmeyi Osmanlı tebaası konumundaki gruplara bir kurtuluş reçetesi olarak sunmuştur. Bugün Balkanlar ile Ortadoğu bölgelerinde var olan devletler ve toplumlar incelendiğinde, ulusal birliklerin yokluğu, dinsel gruplar arasındaki çatışmaların yoğunlaştığı, ekonomik ve siyasal istikrarsızlıkların hüküm sürdüğü, göç ve yoksulluğun yaygın olduğu görülür. Etnik temellere dayalı milliyetçilikler birbirleriyle akraba ve komşu olanlar arasındaki mücadeleye dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

AHMAD, Feroz (2002), *The Making of Modern Turkey*, London: Routledge.

- AKARSLAN, Mediha (1993), *Bosna Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- ANDERSON, David, The Collapse of Yugoslavia: Background and Summary, <https://www.aph.gov.au/binaries/library/pubs/rp/1995-96/96rp14>.
- CASTELLAN, Georges (1995), *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları. İstanbul,
- COMMINS, D.D. (1993), *Osmanlı Suriye'sinde İslahat Hareketleri*, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- ÇETİN, A. Ve Çağ, G. (2011), Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi, *Tarih Okulu*, Ocak, Sayı 9.
- DALAR, Mehmet (2008), Dayton Barış Antlaşması ve Bosna Hersek'in Geleceği, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Yıl: 9, Sayı: 16.
- DUMAN, O.Ö. (2006), Bir Orta-Doğu Buhramı Cebel-i Lübnan Olayları (1860-61), *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 3, Sayı 5.
- DYMARSKI, Miroslaw (2011), The Otoman Tradition as the Model of the Culture of Power in the Balkans in the 19th-20th Century. *Historijski Zbornik God. LXIX*, br. 1, str. 71-90.
- ERCAN, Yavuz (2001), *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kurtuluştan Tazminat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Yayınevi, Ankara.
- GERLACH, Stephan (2006), *Türkiye Günlüğü (1577 - 1578)*, 2. Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- GOLDSCHMIDT, Arthur (2002), *A Concise History Of The Middle East*. Oxford: WestviewPress.
- HALİDİ, M. ve FERRUH Ö. (1968), *İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm*, Kalem Kitapevi, İstanbul.
- HANDZİC, Adem (1994), *Population of Bosnia in the Ottoman Period: A Historical Overview*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul.
- HOURLANI, Albert (1997), *Arap Halkları Tarihi*. (Ter: Bora, T.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- HUNTINGTON, S.P. (1993), The Clash of Civilizations?, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3, pp. 22-49. Council on Foreign Relations Stable (<http://www.jstor.org/stable/20045621>).
- İNALCIK, Halil (2010) Mirasın Anlamı: Osmanlı Örneği. *İmparatorluk Mirası*, içinde, Der. C. Brown. (Ter. Güven, G.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- KARATEKE, Hakan (2005). Legitimizing The Otoman Sultanate: A Framework For Historical Analysis. In. The Otoman Empire And Its Heritage Politics, *Society And Economy*. Eds. By S. Faroqhi And H. Inalcik, Holland: Brill Academic Publishers.
- KARPAT, Kemal (2006), *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, D. Özden, (Çev), İstanbul: İmge Kitapevi.
- KAYA, İrfan Ü. (2003), *Yugoslavya Neden Parçalandı*, Seçkin Yayınları.
- KAYALI, Hasan (1998), *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KURŞUN, Zekeriya (1992), *Yol Ayırımında Türk-Arap İlişkileri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- LLEWELLYN, Tim (2010), *Spirit Of The Phoenix, Beirut and the Story of Lebanon*, London: Tauris.
- LOPASIĆ, Alexander (1981), Bosnian Muslims: A Search for Identity. *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 8, No. 2 (1981), s. 115-125.
- MALASPINA, Ann (2009), *Creation of Modern Middle East. Lebanon*, New York: Chelsea House.
- MANSFIELD, Peter (2000), *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*, (Ter. Yurdakul, S.), İstanbul: Söylem Yayınları.

- MAZOWER, Mar (2017), *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Alfa Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2005), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- ÖZBUDUN, Ergun (2010), "Etkisi Bugüne Uzanan Osmanlı Mirası ve Ortadoğu'da Devlet Geleneği", *İmparatorluk Mirası*, Der. C. Brown. G. İstanbul: İletişim Yayınları.
- PAPPE, İlan (2011), *Ortadoğu'yu Anlamak*. (Ter. Atmaca, G.), NTV Yayınları. İstanbul.
- PICARD, Elizabeth. Lebanon, A shattered County, *Journal of Third World Studies*, 1998. (<http://findarticles.com>), (Erişim Tarihi: 22.04.2012).
- PINSON, Mark (1994), *The Muslims of Bosnia Herzegovina*, Harvard Univ. Press.
- RUSINOW, Denisson (2010), Yugoslavya'nın Parçalanmasında ve İç Savaş'ta Osmanlı Mirası, *İmparatorluk Mirası*, İçinde, Der. Brown, C.L. İletişim Yayınları, İstanbul.
- RUSTOW, Dankward A. (2007), Askeri Miras. *İmparatorluk Mirası İçinde*, Der. L. Carl Brown, İstanbul: Metis Yayınları.
- SANCAKTAR, Caner (2011), Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti ve Siyasal Mirası, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, (27-47).
- SHAW, Stanford (1995), 19.yy Osmanlı Reformcularının Amacı ve Başarılarının Bazı Yönleri. *Ortadoğu'da Modernleşme*. içinde, Haz. W. Polk, İstanbul: İnsan Yayınları.
- TUĞ, Salih (1969), *İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (19. ve 20. Asırlar)*, İrfan Yayınevi: İstanbul.
- TURAN, Mustafa (1998), II. Viyana Muharasası: Osmanlı Devleti'nde Siyasi, İdari Ve Askeri Çözülme, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 9 Sayfa: 389-429.
- VEINSTEIN, Gilles (1995), Balkan Eyaletleri (1606-1774), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi - I: Osmanlı Devleti'nin Doğuşundan 18. Yüzyılın Sonuna*, içinde, İstanbul: Cem Yayınevi.